

1843 ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1910

ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԳԻՏԱԿԱՆ — ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐ

ՃԱՆՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ԵՐԵՎ

ԹԱԳԱՒՈՐ ՄՈԳԵՐՈՒ

ՁՐՈՅՑՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱԳԻՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՆԱ ԱՆՔՐ ՏԱՐԵՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբորդ՝ հայկական յիշատակարաննե-
րէն չորս առաջիններուն մէջ՝ Յիսուսի
երկրպագութեան եկող արքայք ոչ թէ
պարզաբար մոգ կը կոչուին, այլ «Թա-
գաւորք Մոգոց», որ ազգի կամ աշ-
խարհի յատուկ անուն ըլլալ կ'երևի: Եւ
այս բանս արդէն քաջ կը տեսնուի ա-
նոնց առ զնպանս Հերովդէսի ուղղած
սոյն պատասխանէն. «Ասէն մոգքն. Մեք
ի Պարսից եկեալ եմք՝ յարեւելից, որ քուն
ազգաս Մոգք կոյիմք»: Իսկ վերջին յի-
շատակարանն, այն է՝ կեղծ Եպիփանը,
դեռ աւելի հետաքրքրական պարագայով
մը կը հաստատէ նախընթացներուն ա-
ւանդածը, այսինքն նոյնացնելով մոգ
թագաւորներու զլխաւորները՝ Եղեկիէլի
մարգարէութեան (ԼԸ. 2, ԼԹ. 6) յի-
շուած Գոգ և Մագոգ անուններուն հետ,
որոնք ոչ միայն այս տեղ և Յայտնութեան
գրոց մէջ, այլ և Մեթոդիոսի և ուրիշ
ՄԱՏ. 1910

Հարց վերաշխարհեան (eschatologique)
գրուածոց մէջ՝ աստուածային արդարու-
թեան և ամպարշտաց կործանման վրէժ-
խնդիր գործիք համարուած են: Դիտելով
որ անուանցս վերջինը՝ որուն պարսկե-
րէն՝ մակ, մավ, միւղ (م) ևս կը զը-
րուի՝ միացուած է առաջնոյն հետ, իրա-
ւամբ ուրեմն յիշատակարանիս հեղինակը
վերլուծած է զայն ի Գոգ (սեռ. Գոգայ)
և ի Մոգ (սեռ. Մոգայ): Այս բանս շատ
լաւ կը մեկնուի Երնդոց Ժ. 2 և Բ.
Մնաց. Ա. 4 տեղերով, ուր Գոգ առան-
ձին գոյութիւն չունի, այլ Մոգին հետ
միացեալ, այսինքն է՝ ըստ Եթեանանից
Թարգմանութեան՝ «Մագովզ» և Եղեկիէլ
առաջին անգամ զատեոր է զանոնց իրար-
մէ՝ գրելով «Գովզ և Մագովզ»:

Լեզուական այս փոփոխութիւնս՝ նշան
է՝ թէ այդ ժամանակ արդէն պատմական
յեղաշրջութիւն մ'էս կատարուած էր
հիւսիս—արեւելեան այդ ազգաբնակչութեան
սահմաններուն վրայ. այսինքն Մոգայ ա-
ռոււմ և յերկուս կամ յերիս ժողովուրդս
բաժնուիլն: Այս ալ ըսեմ՝ որ Մոգ, մակ,
մակ անուան խոր հնութեան յայտնի
նշան մ'է նոյն իսկ անոր միավանկ ըլ-
լալը: Մովսիսին վերագրուած Հնգամա-

տենին մէջ մոգ անուան բնաւ չենք հան-
դիպիր, այլ «գէտք, իմաստոսք»։ Դա-
նիէլ (մարգ. Ա. 20, Բ. 2, 27, Դ. 4,
Ե. 11, 16) միայն առաջին անգամ ի
գործ ածեր է զայն. և ուշադրութեան
արժանի կէտ մ'է Դարեհի արքունիքին
ծանօթ մարգարէիս այդ անուան գործա-
ծութեան և Ջրադաշտ մոգի երևման զու-
գաղկալութիւնը։

Յոյնք և Լատինք ընդհանրապէս Մոգ
անունը յուն. μάγος բառէն ծագած կը
համարին, իբրև մոսածոյ, նկատող, գի-
տուն, աստղագետ, կոսիարդ, և այլն. իսկ
ռմանք ալ փիլոսոփաութիւն՝ հետ հին
պարսկերէն է բաին, և mag կամ magu
(քորմ) բառին հասարակագոր. Արդի հա-
մեմատական լեզուաբանութիւնը՝ վեր-
ջնոյս կողմն է։

Արդ՝ թողլով բառիս նշանակութիւնը
բանասիրաց, և համաձայն հայկական
զրոյցիս նկատելով իբրև պատմական կամ
աշխարհագրական անուն, կազմուած ի
Մագ-Գոգ (= Մակ-Գոգ = Մահ-Գոգ)
միավանկ կրկնանուններէն, ո՛չ Հնդկաս-
տանի, ոչ Արաբիոյ և ոչ իսկ Ասորիքի
և Քաղղեսաստանի մէջ գոյութիւն ունեցեր
է, այլ որոնելի է Մարապարսիկ տէրու-
թեան և անոր հիւսիսային սահմանաց,
այսինքն է Հայաստանի մէջ։ Եւ ստու-
գին այս բանն ակներև կը տեսնուի Մո-
զուց գալստեան ուղեցոյցէն (itinéraire)
իսկ՝ զոր կու տայ մեզ յիշատակարանս։
Սոքա նախ հիւսիս արևելքէն անցնելով
ի Գոգ և ի Մոգ՝ կու գան ի Խառան, ու-
րուն համար կ'ըսուի, թէ եղած էր նախ-
կին իսանձարուրք իրենց նախնիներուն,

այսինքն Քեստուրէն ծնեալ վեց որդւոց։
Ապա շարունակելով ճանապարհը՝ կը
հասնին յԵփեսիա կամ Ուրհայ, ուր Ար-
գարն կը գտնեն արքայական և սիրա-
լիր ընդունելութիւն։ Ապա շարունակե-
լով ուղին՝ Արգարու ընկերակցութեամբ՝
կուգան ի ցետն Եփրատ, ճիշդ Զառլուս
կոչուած քաղաքին ըով, զոր իբր թէ
Դաւիթ շինած էր, կ'աւանդուի. և Ար-
գար հոն նուեր բերել տալով կ'անցնէ
զամէնքը յայնկոյս գետոյն, և ինքը կը
դառնայ յԵփեսիա։ Ապա կը մտնեն ի
Պաղեստին՝ ըստ այնմ. «Եւ եկեալ ի
Պաղեստին, և հասեալ ի ծովն Տիրերեայ,
և եկեալ ի Սամարիա»։ Հուսկ ապա այս
կողմէն կը հասնին Երուսաղէմ։

Արդ՝ եթէ ակնարկ մը տանք աշխարհգ.
քարտին Ասիոյ, յայտնի կը տեսնենք, որ
Հնդկաստան Պաղեստինի հարաւային կող-
մը կ'իյնայ յոյժ ի բացեայ, և ոչ թէ
արևելեան, ուսկից եկած կ'աւանդէ
զՄոգս՝ Մատթէոս աւետարանիչն, իսկ
Արաբիա և Ասորիք կը մնան յայսկոյս և
ի հարաւ Պաղեստինու. և հետեալբար՝
հոն երթալու համար ո՛չ Եփրատ անցնե-
լու պէտք կար կամ կարելի էր և ո՛չ
ալ յԵփեսիա առ Արգար։ Ապա ուրեմն կը
մնայ իբրև բանաւոր ընդունել՝ որ Մո-
գերն ի Պարսից՝, ի Պարթևաց և ի
Հայոց գալով՝ այդ ճամբան կտրեցին
(թերևս իրենց ստորակարգեալ Միջագե-
տն և Քաղղեսաստանի և Ալիարեանաց
փոքրիկ իշխաններով), և թէ այդ սահ-
մաններուն վրայ եղած էր և որոնելի է
Մագ-Գոգզայ, կամ լաւ ևս Մոգայ և
Գոգայ, այսինքն է Քեստուրէն ծնեալ

1. Տես ի Վարս Ապոգրոֆոսի Դիանեայ, ուր կ'ա-
ւանդէ, թէ հին Պարսիկը Մակ կամ Մոգ կը կոչէին ի-
րենց աստուածները, իսկ յետոյ անոնց պաշտօնէից ան-
ցաւ։

2. Տես H. Hübschmann, Armenische Gram. I.
Theil, s. 195.

3. Յովհ. Ոսկերեանն ևս սոյնը կը հաստատէ եր-
կիցս և երկեց՝ զրելով ի Մեկն. Մատթի. զի յետ ըսե-
լոյ թէ «Յառաջ քան զբազում ժամանակս ստաղ երև,

ւեալ տեսնէին յիւրեանց աշխարհին». ապա կը յիշէ
այդ աշխարհը ևս, ըսելով. «Իսկ նա (աստղն) ի հիւսի-
սոյ՝ ի հարաւակողմն կոյս գնայր, քանզի Պաղեստինա
շտոյ աշխարհն ի հարաւոյ կուտէ Պարսից կայ... Զի
Հրէայքն ի մոզուց լսէին, եթէ աստղն անդէն ի Պար-
սից աշխարհին քարոզեաց... Եւ նախ ի՛ պարսկական
քաղաքաւոյն ուսանեցին զայն ինչ՝ զոր ի մարգարէից
լիամէկն ուսանելով»։

Արքահամու որդւոց նախկին գաղթական նութիւնն և հետ զհետէ դէպ ի հիւսիս յարեւելս տարածուիլը, ազգախառնութեամբ յարեթածին կամ արիական ազգաց հետ:

Այս սահմանին մէջ է յիրաւի (այսինքն ի Մարս) Մոգ կամ Մագ գաւառը զոր կը յիշէ Հերոդոտոս. այս սահմանին մէջ էին (այսինքն՝ Քաղզկեսացոց սահմանակից Հայոց մեծաց գաւառը, Մոկր և Առանձնակ Մոկու, ուր կը յիշատակուի նաև տեղի ինչ կոչեցեալ Մոգո՝ ըստ Հ. Ղուկ. Ինճիճեանի՝: Այս սահմանին վրայ է (այսինքն՝ Պարսից և Հայոց սահմանակից) « ազգն և երկիր Մոգոց », զոր կը յիշատակէ Բարդուղիմէոս Առաքելոյ վկայաբանութիւնը, և այդ տեղէն է՝ որ յետ քարոզելոյն՝ Հայոց առաքեալը կը մտնէ ի Գողթան գաւառ: Առ այս յոյժ հետաքրքրական և բնորոշ է վկայութեան մեզ տուած ուղեցոյցը՝ նկատմամբ Բարդուղիմէոսի քարոզած երկիրնեուն: Սա նախ թաղէոս Առաքելոյն հետ կը մտնէ Հնդկաց սահմանակից Պարսից « Եղեմ » քաղաքը, ուսկից թաղէոս կը թևակոխէ ի Հնդկաստան. իսկ Բարդուղիմէոս կը քարոզէ նախ ի կողմանա Մարաց, ապա Պարսեաց, ապա Պարսից և Մոգոց աշխարհը, ապա ի Գողթան, ապա ի Հեր և Զարեանդ գաւառս Հայոց:

Գարձեալ նշանակալից է՝ նկատմամբ Հայոց՝ Մոգոց ազգին և աշխարհի չորս աստուածներուն պաշտաման վերաբերեալ մասը, այսինքն են Հիդիոս (Արևն), Սեբայ, Արև, և Պսեկայ. որոնց երկու առաջիններէն մին, այն է Արևն, կեղծ է պիտիանի զրոյթին մէջ եղած է թագաւոր Հայոց՝ յերկրպագութեան նորածին արքային Յիսուսի, իսկ միւսը՝ թագաւոր Սաբայ: Այս սահմաններուն վրայ է (այն է ի Հեր և Զարեանդ) որ Զորաստր = (Սեմ) Մոգի գրաւոր և անգիր աւանդու-

թիւնները՝ կը շրջէին, ամենահին ժամանակներէ ի վեր, իբրև տարածողի աստուածպետական կրօնից և գիտութիւններու: Հոս կը շրջէին Բակտրիացոց թագաւորին Զրադաշտ Մոգի զրոյցները (552), որ ըստ հայ աւանդութեան Քրիստոսէ 2,000 տարի յառաջ՝ հակառակ Ասորեստանից և Բաբելոնացոց՝ միաստուածութեան աղանդը հնարեց, կոչելով Զրուանը՝ հայր աստուածոց. և ըստ Մուրդասայ՝ Տրոյիոյ պատերազմէն 500 տարի յառաջ կ'ապրէր: Հոս (այսինքն է Արայի դաշտին կամ Այրարատի մէջ) տեղի ունեցեր են Էռ (= Արմենոս) Մոգի բնակութիւնը, զոր կը յիշատակէ Պլատոն, Արայի և Թարազներու զրոյցներով, զոր Անանիւն՝ Արքահամու ընդոծին Մարտակի և Արմենակայ հետ թերևս նոյն նացուցած է: Հոս (այսինքն Պարսից և Միջագետաց Հայոց) մէջ է որ երեսուն և հինգ տարի շրջած և քարոզած կ'աւանդուի Բադաամ Մոգը՝ քարոզելով Յակոբայ աստղը և Մեհիայի (« այլ յիւրայել ») զալուստն և տէրութիւնը:

Այդ եռապետեան աշխարհաց և ազգերու ժողովուրդներն են, որ կը կոչուին ի մարգարէից և կը համախմբուին կիւրոսի՝ քրիստոսանոն քաղաոյրի և Մոգի շուրջը՝ անօրէն Բաբելոնէն վրէժ լուծելու համար: Պարսից և Հայոց մէջ է, որ անդուստ ի վերուստ կազմուեցան Մոգոց եռապետական և հօգը դասակարգութիւններ, զրեթէ թագաւորական իշխանութեամբ, ինչպէս ցոյց կու տան մեզ Ազմարեզեղոս և Ջինոր Գլակ՝ Տարօնի Պատմութեան մէջ. և ըստ Թէոդ. Նէօլդէկէի (Gesch. der Perser und Araber, s. 450), Պարսից և Հայոց Պարթև-Արշակունի թագաւորներն իսկ կը պարապէին մոգութեամբ և աստեղաբաշխութեամբ. այնպէս որ հռոմէական

1. Տես Հեթ. Հայ. հա. Գ. եր. 52, և Մեծ Հայք, եր. 167.

2. Տես Հ. Ղ. Ինճիճեան, Հեթ. հա. Ա. եր. 286-290, հա. Գ. 43, 44.

կայսրն անգամ Ներոն՝ ըստ վկայութեան Տակիտոսի՝ Հայոց Տիրիթ (Tiridate) թագաւորէն կ'ուսանէր այդ արուեստը: Պաթկաց հարստութեան վերջին թագաւորն իսկ՝ Արտաւան Գ. Քրիստոսի թուականին Գ. դարում դեռ այդ արուեստով կը պարապէր, և աստեղաբաշխութեամբ զուշակելով իր ազէտալի մահը, քաջութեամբ կը դիմագրաւէր Արտաշրի, ըստ յուն. Ագաթանգեղոսի և այլոց պատմագրաց:

*
* *

Արդ՝ բոլոր այս և ասոնց նման դեռ ուրիշ զրոյցները, զորոնք զանց ըրինք համառօտութեան համար, ցոյց կու տան մեզ՝ թէ Քրիստոսի ծննդեան ժամանակ երկրպագութեան եկող Մոգերն ևս այդ երեք աշխարհներէն էին, որոնց վրայ կը տիրէին Պարթևազն կամ քնտուրածին թագաւորներ, զորս կեղծ Եպիփանը «թագաւորը Գոգայ և Մոգայ» ևս անուանած է: Եւ այս բանիս կարելի է մի այլ ապացոյց համարել և՛ այն պարագայն, որ այդ աշխարհաց և ազգաց եւրեք թագաւորները՝ Զահտուն, Աշրա և Արևն իրարու հարազատ կամ եղբայր ևս կոչուած են, իբրև նշանակ մերձաւոր ազգակցութեան, ինչպէս յառաջագոյն ասոնց նախորդները Արշակ Մեծ և Վաղարշակ և վերջէն ալ Արտաւան Գ. և Մեծն Խոսրով եղբայրակիցք անուանուած են մի և նոյն պատմահաւ:

Մէկ բան մը միայն զօժարահաւատալի կ'երևի մեզ այս զրոյցիս մէջ. այս ինքն՝ կարելի՞ բան է որ տասուերկու բիւր զօրօք և պատրաստութեամբ այդքան թագաւորներ Պաղեստին եկած ըլլան և պատմութիւնը բոլորովին լռած ըլլայ անոնց մասին:

Այս զօժարութիւնս անշուշտ տեսնելով նաև զրոյցիս հեղինակը, ուզած է զայն հաւատարմացնել՝ կապելով զայն կրկին ուրիշ դէպքերու հետ, այն է՝ Օգոստոս ինքնակալին ըրած տիեզերական աշխարհագիրն, որու համար ոչ միայն հրամաններ, այլ նաև դեսպաններ զրկուեցան առ ամենայն իշխանս և հարկատու թագաւորս Պարսից, Պարթևաց, Հայոց, Հնդկաց և այլն. և երկրորդ արտաքոյ աստղին երևումն և Յիսուսի ծնունդը մի և նոյն ժամանակ՝ մէկ կողմէն՝ և միւս կողմէն ալ Արգարու գահակալութիւնը յիշեալ ազգաց և զօրաց օգնութեամբ: Այս բաներս որչափ որ բնական են և պատմական, բայց չեն համապատասխաներ կարծես Աւետարանական պատմածքին, որ ցարգեղանէն տարբեր պատճառ մը կուտայ Մոգուց գալստեան և երկրպագութեան: Հետեւաբար՝ ինձ աւելի հաւանական կը թուի ըսել, թէ նորածին Յիսուսին երկրպագութեան եկողներն ոչ թէ յիշեալ ազգաց թագաւորներն էին՝ որոնց անուանըր մեզ յայտնի են, այլ կրօնական դասակարգութեանց զեւթներ, կամ լաւ ևս Մովսէսեան Մովսէսները (== Մոգերն). որոնք՝ ինչպէս ըսուեցաւ՝ թագաւորական պատիւ ունէին: Այս կը տեսնուի նաև անոնց կրած օտարօտի անուններէն, որոնք աւելի կրօնական նշանակութիւն ունին ընդհանրապէս. իսկ ի մասնաւորի Արևն էր — ըստ Վկայաբանարեան Ս. Բարդուղիմէայ — Մոգուց երկրում պաշտուած աստուածութիւնը, որուն պաշտօնըն ալ կը կոչուէին մինչև ԺՄ. — ԺԲ. Դար Արևորդիք՝, իսկ Արշախիթն էր Բարեւոյն թագաւոր՝ ըստ Դանիէլի մարգարէութեան, որ սակայն Եպիփան կիպրացոյն վերագրուած մի ուրիշ զրուեան՝ մէջ՝ Հայոց Տիրիթն թագաւորին

1. Տես Annales, lib. XVI.

2. Տես Գր. Մագիարոս, Թուրք. Ն. Շնորհալի. Զենքեր. Պատմ. Տարօնոյ, և այլն:

3. Որոն խորագրին է. «Երանելոյն Եպիփանոս Կիպրացոյ առաջեալ՝ Յաղագ նկարեալ տէրօնական պատկերին ի Դաստառակի որդոյ»:

և Արգարու իսկ ժամանակակից համարուած է ընդհակառակն. և նոյն իսկ առաջնոյն ձեռքով սպանուած: Բ. ինչպէս Արգարու դարձը՝ Աղդէի, այսպէս և Մոգերուն որ Բարդուղիմէոս առաքելոյն ձեռքով եղած կը պատմուի՝, — յիշեալ վաւերական և հնագոյն վկայարանութեան մէջ, — զայս կը հաստատեն. այնու զի պատմութեան մէջ սակաւադէպ է մոլեռանդն կրօնապետներու՝ այսպիսի յօժաւակամ և դիւրին դարձն ի ջրիստոնէութիւն: Այս բանս ուրիշ կերպ չի կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ըսել, որ ստուգիւ զոցս մէջ պահուած էր Մեսիային կամ Աստուածորդւոյն մարդաստիւ աւանդութիւնը դարուց ի դարս. և թէ մանաւանդ ի ծննդեանն գալով յերկրպագութիւն, ակաւնատես եղած էին արդէն Յիսուսի աստուածութեան. և յետոյ լսելով յԱռաքելոյն նաև անոր մահը և փառաւոր յաւրութիւնը՝ սիրայօժար հրաժարեցան ոչ միայն ի սնոտի պաշտամանէն, այլ նոյն իսկ իրենք եղան քարոզ և տարածող սուրբ հաւատքին յարեալս:

Երոյժ նշանաւոր է և շահագրգիւ Մոգուց երկրպագութեան գալու մասին հայկական մի այլ աւանդութիւն: Մեր Ե. Ռակփորիկի (թիւ 176) մէջ, — զբուած ժի — ժի, դարում, — « ժողովեալ բաւք ի գրեանց և ի վարդապետաց Հայոց » խորագրեալ գլխուն մէջ (Թղ. 290բ) կայ հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնն՝ այսպէս. « Ուստի են Մոգքն. յԱրքահամու՝ ի կենդոսայ, որ արձակեալ ի նմանէ՝ կայիկ ի Միշաղանս մինչև յիսն յԵգիպտոսէ. և սպա չոգան յարեալս, և յարեալ ի Պարս՝ քաղաւորեցին անդ. — Որպէս եկին. գիւղապետս մոգարիւնն ունէին. և յորժամ աստղն երեւեցաւ, իւրեանց արուեստ էր՝ ժողովեցան

ի ճննել. և տեսին այլ ձև, վասն զի աստղ ի գիշերի երևի, իսկ նա ի տուէ. սայ ընդ հարաւ ընթանայ, նա ընդ հիւսիս: Հիւստոյց ձեռն աշիկ կայր՝ կոյեցին յատեանն՝ հարցանել. և նա ասէ. Էս այլ ոչ ինչ կարեմ տեսանել. բայց երևի աշիկ մի գեղեցիկ, և մանուկ մի ի գիրկն. Եկին և երկու եղբարք, և Մինին որդի. անուանը նոցա՝ Կարսկերեկ՝ Յովաք, Տատմաք, Որմիստ. և արար յեղոսա՝ Բաւադատ, Բադադիշ, Միայ: Իսկ քաղիւն ին՝ Կաշա, Բադադիշմա, Բադադիխարի. դաւ իսկ այլ լեզուաւ՝ Միլքոն, Գասպար, Բադոսաւար: Երկուսն Ոսկերբան զաստղն « քանառք իմն և խօսան » կոչէ և թէ զի՛նչ նշան երևէր յաստղն. մանուկ մի յուսառք և խալ ի ձակտոն, որ հանդերձեալ էր խաչիլ: Ուստի՛ էր ասկին. Մամուէլ՝ Կարմնշաճորդ հայր, յԱբրահամու տուած ոսկոյն ասէ: ԺԲ՝ զօրաւորսք Էին. և նոյնքան հազար զօրս ունէին. զօրքն յԱնտիոք բողին, և ինքեանց ժիւ արամբ եկին յԵրուսաղէմ: Եւ տեսին զմանուկն ի գիրկս կուսին՝ որպէս ի կառս խաչին. և երկրպագեցին կամ Եւանգամ, և կամ Գ, որպէս Յակոբ՝ Եսայ: Եւ հինգ ժամ կայր աւուրն. Եւ աստղն երկու ամա յասալ երեւաւ: Եւ Քրիստոս գիշերն ծնաւ. նոցա յազուցն անդ էին: Քանի՛ կոտորած մանկանցն. — Բ. ԳՃ. ԿԲ. էին, յուժան և չորս գեղջէ: »

Այս վերջին հայկական զրոյցս անով իսկ բաղաւոր է, զի ճանչցեր է ոչ միայն նախորդ հայկական չորս զրոյցները, զորոնք ի սկզբան գրութեանս յիշեցին համառօտիւ, այլ և Եպիփանեանը. Սակայն մենք բաղաւորելով ասորական Livre de Combat d'Adam ի (տես Migne, Diction. des Apocryphes, Tom. I, pag. 387) հետ՝ բառացի կեր.

1. Զի յիս ըսելոյ թէ « Գնաց ի կողմանս Պարսից և Մոգոց... և ի Գողթն գաւառ Հայոց », կը յաւելու. « Եւ մեծաւ յօժարութեամբ հաւանեցան և լուսաւորեցան մկրտութեամբ աւագանին: Եթող անց նոցա երի-

ցուն՝ ի Մոգուց անոի, որ աշակերտեցան Առաքելոյն. և բազում զօրութիւնս կոտորէր Աստուած ի ձեռն առանցն այնցիկ յամենայն տեղիս, ո՛ր ևս հասանէին ուզեցաւ, եւ քաղաքս քորուցին ի սեռոյ Կարստմանէն: »

պով նոյն գտանք: Մոյնը դարձեալ ազգազգրական թելը կու տայ ձեռքնոյն ուրոնելու և որոշելու Մոզերու վերաբերեալ զրոյցներու կրկնակի աղբիւրները:

*
**

ՅԱՒԵԼՈՒԱՅ. — Մոզերու զրոյցին հայկական յիշատակարաններն այսպէս ներկայացնելէն ետքը, տեսնենք այժմ նախ թէ անոնց անուանքն ինչ աղերս ունին արեւելեան և արևմտեան ուրիշ ազգերու զրականութեան մէջ պահուած անուննեւուն հետ: Երկրորդ՝ թէ ինչ և ինչպիսի հնագոյն աղբիւրներէ յառաջ եկած են:

Մոզերու երեւակ թուով զրոյցն գրեթէ ընդհանուր է թէ՛ արեւելեան և թէ՛ արեւմտեան զրականութեան մէջ, բայց ըստ անուան կամ ըստ ձայնին մեծապէս կը տարբերին իրարմէ: Առ Երբայցեիս՝ կը կոչուին Մագալատ = Magalat, որ կը նշանակէ նուիրակ, Գալգալատ = Galgalat, այն է՝ քարեպաշտ. Մարսքիւր = Sarachim, այսինքն է շնորհք:

Առ յոյն յորձորչուած են Ապելիոս = Apellius, այն է հաւատարիմ. Ամերոս = Amerus՝ խոնարհ. Դամասկոս = Damascus՝ որ է ողորմած:

Ըստ իթովպացիներէն «Ալամզըբին» կուշուած են՝ Հոս = Hor՝ իբր թագաւոր Պարսից, Բասատեր = Basâter, Թագաւոր Սարայ, Կարսուդան = Karsudan, Թագաւոր Արեւելից (տես H. Ewald a. a. O., pag. 136):

Պարսկերէն լեզուով կոչուած են, — առանց ազգի և աշխարհի, — Վեն-ամեոս = Beh-amed, այսինքն՝ ողջամբ եկեալ. Զոստ-ամեոս = Zûd-amed, փոյթ եկեալ. կամ երազահաս. Դուրսուդ-ամեոս = Durust-amed, ի դէպ եկեալ (տես Th.

Hyde a. a. O. pag. 378; F. Justi pag. 688):

Վրացիներէն, — Ժ. դարուն Տփղիս գրուած վրացիներէն (գրուգերէն) Զեռագրի մը համաձայն, — կոչուած են երեք թագաւոր մոզերէն առաջինը՝ Վիսկարա = Wiscara, երկրորդն՝ Մելիքոնա = Melikona, երրորդն՝ Վալաստար = Walastar (տես M. Brosset, Notice sur un Manuscrit géorgien palimpseste, ect. St. Pétersbourg 1859, Tom. III, pag. 670):

Աղեքսանդրեան — հելլենական գրականութեան մէջ, — ըստ Excerpta Latina Barbari, — կոչուած են Բիտահիսարեա = Bithisarea, Մելիքիոր = Melichior, Գաթասպար = Gathaspa(r):

Առ լատինս և արևմտեանս նման ձայնիւ կոչուած են Մելիքիոր = Melchior, Գասպար = Caspar, և Բաղդասար = Balthasar. և առաջին ներմուծողն Պետա քահանայն եղած է, Զ. դարուն. որ և իւրաքանչիւրն իրենց արեւելեան տարագով նկարագրած է. (տես Collecta et flores, Basilea 1563, Tom. III, p. 649):

Առանց ուզելու հոս պարապիլ երեք Մոզուց անուանց իրարմէ այնքան տարբեր ձևով զրուելուն և անոնց տրուած ինքնագիրտ նշանակութեանց, կրնանք ըսել՝ որ արեւելքէն — հաւանորէն Միջագետքում — ծագումն առեր են, և անտի անցեր են ի Բիւթանիա և յԱրևմուտս: Եւ դիտելով որ Պետայի (որմէ և լատին անուանակոչութիւնքն Melchior, Caspar կամ Gaspar, և Balthasar) ինչպէս և հայկական նորագոյն յիշատակարանաց ընծայուած Մկրտն, Գասպար և Բաղդասար անուանքն համաձայն են, գէթ ըստ ձևոյն, Աղեքսանդրեան-հելլենական գրականութեան մեզ ընծայած անուանաձևե-

1. Այսպէս կ'աւանդէ Զաքարիա Քրիստափորոսիցին (MSL. (LXXXVI. p. 83). Իսկ Պետրոս Կոմնատոր, որ 1170ի մօտերը կ'ապրէր, այդ անուանքն յունարէն

կը համարէ (MSL. IICC. pag. 1542) ընդ հակառակն, և յաւորք անուանքն որ ստուգիւ յունական են՝ իբր և գիպտարէն կ'աւանդէ, որ չէ ուզիլ:

րուն, ուստի ամենահաւանական է ըսել՝ որ վերջինս եղած ըլլայ իբր անմիջական աղբիւր երեք Մոգերու զրոյցին ի փոքր Ասիա և յԱրեւմուտի։ Իսկ թէ Աղեք-հեղ. գրականութիւնն ուսկի՞ց ժառանգած է, լաւ յայտնի չէ։ Բանասէրներէն ոմանք՝ Melchior անուանը երբայեցեւրէն ՊԱՆԴՅ-ով կը մեկնեն, այսինքն է՝ բազատոր յառայ, Balthasar քաղղեական անուն է (տես Գանիէ Ա. 7, Բ. 26, Գ. 5)։ Իսկ Caspar որ ըստ Ա. Գողշմիւրի՝ է = Gathaspa(r), անգղիացի դրամագէտն կոննին-գամ՝ կը նշոյնացնէ հնդկ-պարթեական Գոնդֆարեսի հետ, հանելով զայն Գուն-դափորոս ծանօթ թագաւորի դրամէն. ուրուն օրով ըստ վկայութեան Legenda Aureaի՝ Թովմաս առաքեալն քրիստոնէութիւնը քարոզեց ի Հնդկիս։

Թամնայն դէպս՝ որովհետեւ Գունդֆորուն որ յունական դահկեանաց մէջ ևս Υνδοφῆνης կոչուած է՝ կը նշոյնայ լեզուաբանօրէն հին պարսկերէն Vīṇḍafrakամ Vīṇḍafrana անուան հետ. ուստի ամենայն հաւանականութեամբ կարելի է հետեցնել, որ երեք թագաւոր Մոգերու անուանակոչութեանց սկզբնաղբիւրն քաղղեապարսկական եղած ըլլալու է։ Նշանաւոր է առ այս Վարդանայ կամ Վանական Վարդապետի հետեւեալ տեղեկութիւնը (տես մեր Թ. 425 Ձեռագիրն, այն է 1366 թուականին գրուած իւր. Ոսկիփորիկն)։ «Մոգքն երկու տարով յառաջ գուշակեցան աստեղը, և յերկրորդում աւուր ծննդեան երկրպագեցին Յիսուսի։ Եւ աստղն չէր ի սովորական աստեղաց. և մոգութիւն աղանդի անուն է, բայց եկեղեցւոյ վարդապետը՝ բազատորք ստեն, և նկարիչը դարձմեն. յԱրարանումս ծննդոցն ստեն ի կենդանայ։ Երկուստասն հազար զօրօք եկին,

ստեն, և թողին զզօրքն ի վերայ Եփրատայ՝ առ արքային Հայոց, զի ազգայիք էին մեր բազաւորին։ Հայերէն անուանը մոցոցն Մելքոն, Գազար, Բադրասար. և քաղղեաքէն՝ Կազրա, Բադադիւրա, Բադադիւսարիդա. և ըստ այլ լեզուի՝ այլ ինչ»։

Անտարակոյս գրուածիս հեղինակն Եպիփանեան գրաւոր զրոյցը կարդացեր է. սակայն այսու աւելի քաղղաւոր է, որ քաղղեաքէն անուանքն ևս կու տայ որոշակի, որ ցարդ կը պակսէին։

Իսկ զաւուր հայ գրականութեան մէջ պահուած միւս զրոյցներուն, — այսինքն՝ տպ. երբորդ զրոյցն և Եպիփանեան անտիպ զրոյցն, — ուր Մոգերու թիւն ընդ հակառակն երկուստասնակ եղած կ'աւանդուի, բոլորովին տարբեր անուանակոչութեամբ, եզական իմն է ստուգելու Յունական և լատին գրականութեան մէջ անոր նմանը չկայ, և հետեւաբար՝ անօգուտ է հոն որոնել անոնց սկզբնաղբիւրը։ Միայն եթովպականն՝ ըստ մասին, և ասորականը՝ ըստ սերտ աղբիւրս ցոյց կու տան անոնց հետ, գէթ թիւին նկատմամբ։ Եթովպականը կ'ընծայէ մեզ հետեւալ անուանքը. *Hor, Basāter, Karsudan* (ըստ Արամբոց = *Vita Adami*), *Kesūd, Albetār, Aumason* (տես I. Ludolf: «Lexicon Aethiopicum - Latinum». London 1661, unter Albetār). *Minsuzam, Badsiba, Likon* (տես A. Ant. d'Abbadie: *Catalogue Raisonné de Manuscrits Éthiopien*, Paris MDCCCLIX, pag. 114). *Mensor, Sair, Theokeno* (ըստ E. Nestleի a. a. O. pag. 71). Որչափ որ անուանքս իրարու քով հաւաքուած երկուստասնեակ թիւը կը կազմեն, բայց որովհետեւ իրարմէ տարբեր գրուածոց մէջ կը գտնուին երեք

1. F. L. K. Weigand: *Deutsches Wörterbuch*. Giessen 1876. Bd. II, pag. 71.

2. Die Königsnamen in den apokryphen Apostelgeschichten; Frankfurt a. M. 1864, Jahrg. XIX Neue Folge, a. 167 und 1879, Jhg. XXXIV, p.

340.

3. A. Conningham «Coins of indian Buddhist Satraps, with greek inscriptions, in Journal of the Asiatic Society of Bengal», Calcutta 1856, vol. XXIII. pag. 679.

երեք, ուստի կրնան նոյն իսկ երրեակ թիւին պատկանող սկզբնաղբիւրէն առաջ եկած ըլլալ, և հետեաբար տարակուսական:

Իսկ ասորի գրականութեան ազգագրական հեղինակներն, օրինակի աղագաւ, Թէոդորոս Բար Կոնի (= Theodorus Bar Kōnī¹) եպիսկոպոսն յամին 893, Բար Բահլուլ (= Bar Bahlūl²) († 965), Միքայէլ Մեծն (Michel le Grand³) 1166 - 1190ին, Դիոնիսիոս Բար Սալիբի (= Dionysios Bar Salibi⁴) 1171ին, Սողոմոն Բասրայի (= Salomon de Bassora⁵) 1222ին, աւելի նշանակալից են, ժամանակագիրներէս առաջինը, երրորդն և հինգերորդը՝ կրկին անուանացանկեր կը ներկայացնեն մեզ, այսինքն՝ հայր անուանեալ Թագաւոր Մոգեւրուն և անոնց որդիներուն, զորոնք Դոկտ. Հոգոյ կէհրէր՝ ասորի բնագրօց և գերէ. Թարգմանութեամբ ղիմացէ ղիմաց զրեք է իւր զեռ նոր ի լոյս ընծայեալ գովելի գործին Ա. հար. ի 72-73 էջերում, համեմատական սիւնակներով. իսկ միւսներն՝ մի մի անուանացանկեր: Սողոմոն Բասրացոյ առաջին ցանկով ներկայացուած Մոգեւրու անուանքն՝ Թէպէտե արեւելեան՝ գրեթէ ամէնքն ևս յունական վերջաւորութիւն ունին, այսինքն es և us. իսկ երկրորդին՝ ամէնքն ևս իով կը վերջանան, - ի բաց առեալ Chosroae և Baldad անուանքն, - նման Ասորեստանեայ և Խալդեան արձանագրութեան անուանց, և կամ վրացերենի. և հետեաբար աւելի հին աղբիւր մը մասնանիշ կ'ընեն: Բ. Դիոսիւրու կէտ մ'ալ այս է Սողոմոնի ուռաջին անուանացանկի նկատմամբ, այսինքն՝ առաջին չորս անուանքն՝ Zarvandades, Hormisdas, Gusnasaphus, Arsaces,

որոնք ոսկի կ'ընծայեն Յիսուս մանկան, կը համապատասխանեն ասորերէն «Spe-lunca Thesaurorum» ի մէջ Պարսից Թագաւոր Որոյիզ Մախոզնեի = Hormizd de Makhōzdi: 5°, 6°, 7° և 8°-դն, այսինքն Zarvandades, Orrhoes, Artaxestes և Estunabudanes որ զմուռն կ'ընծայեն, կը համապատասխանեն Սարացի Թագաւորին Յազկէրտի = Jezdigerd. իսկ 9°, 10°, 11°, և 12°-դն, այսինքն՝ Մարուրոս = Maruchus, Ասուերոս = Assuerus, Սարդախոս = Sardalachus, և Մերոդախոս = Mero-dachus ոյր խունկ կ'ընծայեն, կը համապատասխանեն Սերայի Թագաւոր Պե-րոյիւ = Pêrôz:

Արդ՝ գիտելով ճաշ որ ասոր. «Spe-lunca Thesaurorum» ի մէջ բերուած և ուսնուանքն՝ Սասանեան ծանօթ Թագաւորներ ևս, տարակոյս չկայ որ պարսկական նորագոյն աղբիւրէ մը յառաջացած են: Իսկ միւս 12 անուանքն որ մասամբ մարապարսիկ, և մասամբ ալ ճաղդեաւարթեական են, զատ և հին աղբիւրէ մը հանուած են, համաձայն Ս. Դրոց Եօթանասնից կամ Վուզատայի Թարգմանութեան յերիւրեալը:

Ասորական միւս անուանացանկերն ևս որչափ որ ինչ ինչ յորջորջուեցնելով իւրարու կը համաձայնին, սակայն ընդհանուր առեւելով՝ իրարմէ մեծապէս կը տարբերին. զի ոմանց մէջ բարելաւ - պարսկական, և ոմանց ալ պարթեւ - արշակունի անուանքն զգալի են: Հայկական Բ. և Գ. զրոյցներուն մէջ պահուած 12 Մոգուց անուանացանկն ասոնցմէ ոչ միոյն հետ աղբիւս չունին բնաւ. այլ իրենց նոյնայանգ վերջաւորութեամբ կարծէք թէ մի միայն ազգի և լեզուի յատուկ ըլլան, Թէպէտե

1. Տե՛ս «Buch der Scolien» աւ. Զեոգ. անտիպ. 2. Th. Hyde, Hist. Religionis Veterum Persarum eorumque Magorum, Oxonii MDCC, pag. 378.

3. J. B. Chabot: «Chronique. Paris 1900, Tom. II. Fasc. 2. pag. 141.

4. In Evang. in «Corpus Script. Christia. Orient. Script. Syri, Romæ MDCCCXVI, tom. XCVII, Fasc. 1, pag. 68.

5. Տե՛ս S. Assemani: Bibl. Orient. Tom. III, pars. 1 pag. 316.

ինչպէս այդ լեզուին՝ այսպէս և աղբեր համար չենք պնդեր որ բացարձակօրէն աւելի պարթեական ըլլան՝ քան քաղղեական. և այս պատճառաւ իսկ ձեռնհաս բանասիրաց ուշադրութեան արժանի: Իսկ

Եպիփանեան ծանրակշիռ զրոյցին մեզ ընծայած անուանացանկին՝ ասորականին հետ ունեցած աղբերը ցուցնելու համար, զենք զայն ի միջի Th. Bar Kōnī և Միքայէլի անուանացանկերուն.

TH. BAR KŌNĪ

ԵՊԻՓԱՆ

ՄԻՔ. ԱՍՈՐԻ

1. Zarwandād	Զահտուն (որդի Արտունայ)	Dahdnadur	որդի Artābanī
2. Hurmizd	Արեւ	Wastaph	» Gudpirī
3. Gušnasp	Զուգ	Aršak	» Mahdouq
4. Erōsakh	Զարինոս	Zerwand	» Waroudoudī
5. Zarwandād	Աշտուն կամ Աշտփան	Arwakh	» Kosraut
6. Erjāho	Մարգալ	Artahšist	» Holit
7. Artahšist	(Իսերենեզրոյի)	Eshtanboudan	» Sišrawanī
8. Estad n'budn	Ահիշրախ	Mahdouq	» Hawahmī
9. Mahroq	Տարունայ	Ahšires	» Sahbanī
10. Ahšires	Մարանի	Sardanah	» Buldanī
11. Sjd̄h (Sórdolachus)	Արտաշիդ	Mardouk	» Bilī
12. Mardoq	Աշիթ	Pir-Sabour	(առաջնորդ Մոզուց)

Բ. օր. այն է հնագոյնն ունի՝ Զահտուն, Արաւ, Արեւ, Զուգ, Զարինոս, Արտաշիդ, Աշտրան, Մարգալ, Ահիշրան, Տարունան, Մարիի, Աշիթի: Իսկ Գ. օր. ունի փոխանակ Մարիին կամ Մարիի՝ Մարիի: «Իսերենեզրոյն» ընդօրինակութեան սխալմունք կամ աղաւաղութիւն մ'ըլլալու է, զի Բ. և Գ. օրինակաց մէջ կը պակսի ուստի անոր փոխանակելի է Արաւ՝ զոր ունին սոյն օրինակներն: Երկրորդի դիտողութիւններ կարելի էր ընել նաեւ ասորական անուանացանկերուն վրայ. բայց համառոտութեան համար զանց կ'ընենք, բնականաւոր չհետեւալ համեմատութեամբք:

Հայերէն բնագրոց տարբերութիւնք նըշանակելէն ետքը, այժմ կարող ենք ըսել՝ որ անուններէս շատերը կը նոյնանան ասորի բնագրոց հետ: Եւ ստուգել, Սողոմոնի Ա. ցանկի Zarwandadesը, = Th. Bk. Zarwandādը = B. Bl. Zerwand = Ds. Zodonad = Mich. Zerwand = Եպ. Զահտունի, B. Bl. Hadūndad =

Ds. Hidondad = Mich. Dahdnadur = Եպ. Տարունայ. Sl. Artaxestes = B. Bl. Artachshasht = Bk. Artahšist = Եպ. Արտաշիդ. Sl. Estunabudanes = Bk. Estadn'budn = B. Bl. Eshtanbūzon = Ds. Ashtonbozan = Mich. Estanbudan = Եպ. Աշտրան (- Զուգ). B. Bl. Shethāph = Ds. Shethoph = Mich. Wastaph = Եպ. Արաւ. B. Bl. Achshires = Ds. Ahirosh = Th. Bk. Ahšires = Mich. Ahšires = Եպ. Ահիշրախ. Sl. Maruchus = B. Bl. Mahdūk = Th. Bk. Mahroq = Mich. Mahdouq = Եպ. Մարիի կամ Մարիի, Մարիի. B. Bl. Arihu = Ds. Arihu = Th. Bk. Erjaho = Եպ. Զարինոս, Զարինոս. Mich. Ariwa = Եպ. Արեւ. Sl. Assuerus = Եպ. Աշիթ: Ուստի՝ ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողք՝ երկու անուն կը մնան միայն հայկ. անուանացանկիս մէջ, այն է Զուգ և Մարգալ, որ կը մնան զուրոս, միւսներն առ հասարակ կը նոյնացուին ասորացանկերու անուանց հետ. և անոնց

պառճառն ալ ասորի ե հայ ընագրոց խանգարման մէջ որոնելի է: Արդ՝ երկուստեք անուններու նոյնութիւնն իբրեւ ասոյց եւ զրական իրողութիւնն նկատելով, կը հետեի ուրեմն, որ կամ՝ երկոտասան Մոզ թագաւորներու ասորի ե հայ զրուցին հասարակաց աղբիւր մ'եղած է, կամ հայն՝ ասորոյն վրայ յերկրուած, ե կամ ասորերէնը հայերենի:

Նկատմամբ եզրակացութեանս առաջին կէտին՝ դիտել կը տրուի, որ Պետէր Աբէլարդ առիթ ունենալով զրել Մոգոց երկրպագութեան վրայ, մատնանիւզ կ'ընէ՝ իր ընթերցողներուն «Գիրք Սեթայ» անվաւեր գրութիւնը, ե իբրեւ անկէ առած կը խօսի՝ երկոտասան թագաւոր Մոգերու վրայ: Սակայն մեր գիտցածին համեմատ՝ նախ որ Հին ե Նոր կտակարանաց Անվաւեր գրութեանց ոչ միոյն մէջ այժմ չի գտնուիր այնպիսի պարագայալից ե ոճով պատմութիւն մը, ինչպիսին կը ներկայացնէ մեզ կեղծ Եպիփանի «ի սկզբնագիր արարածոց» են հայկական խմբագրութիւնը: Եւ եթէ իրօք գոյութիւն ունեցած եւ ըլլար այն, անշուշտ Պէտայէն սկսեալ արեւմտեան հնագոյն մատենագիրներ եւ ոգտուած պիտի՝ ըլլային անկէ: Մինչդեռ ասոնք ամէնքն ալ երբեակ Մոգերու զրոյցը միայն կը ճանչնան: Ապա ուրեմն հիմնաւոր կուտան մը չկայ ասորական՝ կամ եբրայական հասարակաց աղբիւրի մը գոյութեան:

Կարելի չէ դարձեալ՝ որ հայերէնն՝ ասորի յիշեալ ժամանակագրիներէն թարգմանուած ըլլայ. վասն զի նախ որ անոնց ամենէն աւելի երէց է ժամանակաւ, ինչպէս ցոյց կու տան Եպիփանի Կիպրացոյ

անունն, ե զրութեանս լեզուին ե ջարագրութեան մաքրութիւնն, որ Ձ. դարու առաջին կէսէն է. դարուն յատուկ կը տեսնուին: Բ. Յիշեալ ասորի հեղինակներու աւանդած զրոյցներն իսկ՝ համեմատութեամբ Եպիփանի ճառին՝ կցկտուր ե համատուտ բաներ են:

Ուստի՝ կը մնայ ընդունիլ, ըստ իս, իբրեւ ամենահաւանական վերջին կէտը, այսինքն թէ Եպիփանի հայկ. խմբագրութիւնն պէտք է որ եղած ըլլայ, հասարակաց աղբիւր ասորի ժամանակագրաց: Եւ այս բանիս ունինք երկու հաստատուն կոտաններ. Ա. Միջայէլ Մեծն՝ իր ժամանակագրութեան յիշեալ տեղում 12 Մոգերու անունները դնելէն ետքը՝ կը յաւելցնէ իր կողմէն. «Il y en a qui reculent le voyage des Mages deux mois après la naissance de Jésus-Christ; mais ceux qui sont dans le vrai, affirment que les Mages, avertis deux ans d'avance (l'apparition de l'étoile, se mirent en route et arrivèrent (à Bethléem) le lendemain de la naissance du Christ», ect. Արդ Եպիփանեան զրոյցի մէջ եւ մի ե նոյն բանը աւանդուած է «Որ զամիսս երեք տասան յուշի անկեալ գային» բացատրութեամբ, վարդապետաց մէջ շրջող երկու տարբեր կարծիքն եւ յառաջ բերելով: Բ. Աւելի զօրեղ փաստ մ'է Արեւ գուտ հայկական՝ անուան գոյութիւնն՝ ասորական զրոյցի մէջ, որ ուրիշ կերպով չմեկնուիր, բայց եթէ ըսել՝ որ հայկական զրոյցն սկզբնագրիւր եղեր է ասորականին: Եթէ չեմ սխալիր՝ Ը. դարու հայագագի ժամանակագրին Դիոն. Թէլմահարցոյ՝ եւ

1. Տես Mst. CLXXXVII, pag. 13.

2. Միք. Ասորի. Chron. ed. Venise. pag. 89, յետ յիշելու Եսեք. Կիտարացոյ ե Գր. Նիւսացոյ կարծիքը Մոգոց մասին, ապա կը յարէ թէ Յակոբ Նդե. սացի առանձին գիրք մը յօրինած էր, ուր կը պատմէր թէ, երկրպագութեան եկող Մոգերն սեմական ցեղէ էին. ե թէ այն զերբէն հանած էր ինքը վերը մէջ բերուած 12 Մոգերու անունացանկը: Յակոբի Յակ. Նդեմացոյ այսպիսի գրուած մը ցարգ յայտնուած չէ, ե Աս.

սեմանի իսկ բնա յիշատակութիւն չընէր անոր. Բ. ըստ Յակ. Նդեմացոյ Մոգերն 3,000 հեծելագորց ե 3,000 հեռակաց եկած կ'աւանդուին, մինչդեռ ըստ Եպիփանի 24000 հեծելք են՝ ուրոյն ի հետեակաց:

3. Տես H. Hübschmann, Arm. Grammatik, V Theil, s. 124.

4. Տես Chronique de Denys de Telmahar, publ. par M. Tullberg, Upsal, 1850.

ծանօթ էր հաւանօրէն Եպիփանեան յիշեալ գրութիւնը:

Մեր խօսքը դեռ չկնքած, կրնանք ըսել այժմ, թէ կը սխալի Հուգոյ կէնդէր՝ երբ կը հետեցնէ, թէ Մոգերու երկուստսանեակ թիւն միայն ասորականին կը թուի յատուկ ըլլալ («Die Zwölfzahl scheint für Syrien spezifisch zu sein»): Գրութեանս՝ Եպիփանեան վաւերական գործ լինելու կամ ոչ խնդիրը ուրիշ առթիւ և ժամանակի կը թողունք. իսկ այժմ նկատելով անոր ազգագրական մեծ նշանակութիւնն և կարևորութիւնը, կը հրաւիրենք անոր վրայ եւրոպական գիտնոց ուշադրութիւնը, յուսալով որ այնուհետև յառաջ եկած արդիւնքն նպաստաւոր պիտ' ըլլան նաև Պարթև և Արշակունիներու ծագման և Մ. Խորենացւոյ նկատմամբ¹:

Հ. Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԵՐ ՆԱԽԻՔ ԻՆՉՊԷՍ Կ'ԵՐԴՆՈՒՄ

Ե. ԵՂԱՆԱԿ ԵՐԴՄԱՆ²

Որ և է գործ կը կատարուի իրեն յատուկ ձեւով մը. երգումն ալ իւր ձեւն ունէր: Եւ այնու որ կրօնական գործ մ'էր, և տեղի կ'ունենար սրբութեանց միջեւ, իրեն կ'ընկերէր համառօտ՝ բայց ճշմարիտ արարողութիւն մը, որ հանդիսական և ազդեցիկ կերպարանք մը կու տար անոր: Տեսնենք զայն:

1. — Արօրք: — Այն երգունք՝ որ սեպհական էին կրօնից հաւատարմութեան, իրենց հետ ունէին պարագային յարմար

յանկարծահնար աղօթք մ'ալ, որ կը կանխէր քան երդումը, և որով երգմանը իրենց միտքը կը բարձրացնէին ու կը միացնէին գերագոյն վկային հետ՝ զոր պիտի կոչէին: Այսպէս վարդապետներ ի Պարսկաստան ծանօթ ուխտը կնքելէ յառաջ՝ նախ «մեծաւ յուսով աղօթելով՝ ասէին» կարճ մաղթանք մը, որոյ բովանդակութիւնն ալ կու տայ Եղիշէ: Անոր մէջ կը յայտնեն իրենց սրտից անկեղծութիւնն առ Աստուած. անոր օգնականութիւնը կը խնդրեն պատուիրանապահութեան համար, կորացումն Յազկերտի կամաց, և դարձն ի ծոց հայրենի Եկեղեցւոյն (յեղ. Բ): — Վահանեանք ևս իրենց երգմանէ յառաջ ոտքի ելան. «յառնեն ամենեքեան» և նախ «յարօրս կոցեալ», որոյ բովանդակութիւնը չէ յիշած Փարպեցին, ապա երդուան (ԿԶ): — Վարդանանց երկրորդ «հաւատոյ ուխտն» արդէն աղօթից ձեւ ունէր, որով և կարօտ չէր ուրիշ առանձին աղօթից (նոյն, ԼԲ):

Արդեօք ատենական երգմանց հետ ալ կամր աղօթքը: Հաւանական կը կարծեմ, և յատկապէս այն պարագային՝ երբ երգումը մշտնօրէն եկեղեցւոյ մէջ: Աղօթալիքներ մշտնօրէն պատշաճ էր որ նախ խօսք մ'ուղղէր առ Աստուած, որոյ ներկայութեանը կու գար վկայել ճշմարտութեան. և այս վախճանաւ խնդրէր անոր օգնականութիւնը:

2. — Համբար կամ Երկրպագութիւն սրբոսրեանց: — Քրիստոնէի մը, որ ինչ և իցէ ժամանակ կամ նպատակաւ կը մերձենար նուիրական իրաց, առաջին գործը կը լինէր մեծարանաց ցոյց մ'ընել, պագնելով զանոնք և կամ երկրպագելով՝ ըստ սրբութեան: Ուստի նոյնպէս կը լինէր և երդման առթիւ. Փարպեցին է զայս յիշատակողը. Վահանեանք երգման պահուն «Բերեալ, կ'ըսէ, սուրբ Աւետարան, որդունէի՜ն»՝ այս ինքն կը համբուրէին «ամենեքեան»՝ որ է բոլոր անոնք որ ներկայ էին և պիտի երգնուին (ԿԶ): Միւս նման օրինակաց մէջ այս պարագային անյիշատակ կը մնայ. բայց չենք կարող նոյնը չենթադրել նաև անոնց մէջ. զի Վահան

1. S. Die Heilige. Drei Könige, in Litteratur und Kunst I. Bd. s. 65.
2. Նախորդը տես Բագմ. էջ 3, 62.
3. Շարունակութիւնը տես յէջ 49: